

TOEGANKELIJKHEID CULTURELE INSTELLINGEN VOOR MENSEN MET EEN BEPERKING TUSSENRAPPORT: INVENTARISATIE.

KLANT
KENMERK
AUTEUR(S)

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
MG/NB/jve/002114.
Nienke Bilo, Maartje Gielen, Maaïke Jongerius en
Nikki Scholten.

AFBEELDING
VOORBLAD
DATUM

Foto van een vrouw in een rolstoel voor een standbeeld,
gemaakt door Carlos Navas.
30 juni 2020.

Inhoudsopgave.

1	Inleiding.	6
1.1	Achtergrond.	6
1.2	Aanleiding en doelstelling van het onderzoek.	8
1.3	De onderzoeksvragen voor de inventarisatiefase van het onderzoek.	9
1.4	Afbakening definities en omschrijvingen.	10
2	Relevante wet- en regelgeving, richtlijnen en handreikingen.	15
2.1	Relevante wet- en regelgeving.	15
2.2	De handreikingen die zijn uitgebracht over de toegankelijkheid bij culturele instellingen.	20
2.3	De richtlijnen die zijn uitgebracht over de toegankelijkheid bij culturele instellingen.	21
3	De kennis die er al is over de toegankelijkheid van culturele instellingen.	22
3.1	Bestaand onderzoek en bestaande kennis over de toegankelijkheid van culturele instellingen.	23
3.2	Belangrijke inhoudelijke bevindingen uit onderzoek naar de toegankelijkheid van culturele instellingen.	23
3.3	Belangrijkste bevindingen toegankelijkheid.	30
4	De belemmeringen voor mensen met een beperking om een culturele instelling te bezoeken.	31
4.1	Oriëntatie: belemmeringen voor mensen met een beperking wanneer zij zich voorbereiden op een bezoek aan een culturele instelling.	31
4.2	Binnenkomst: belemmeringen voor mensen met een beperking wanneer zij bij een culturele instelling aankomen.	34
4.3	Het bezoek: belemmeringen voor mensen met een beperking tijdens het bezoek aan een culturele instelling.	36
4.4	Na het bezoek: belemmeringen voor mensen met een beperking aan het einde van een bezoek aan een culturele instelling.	40
4.5	Het vergroten van toegankelijkheid op organisatieniveau van culturele instellingen.	41
4.6	Belangrijkste bevindingen over belemmeringen en behoeften.	44
5	Voorbeelden van wat wel werkt.	47
5.1	Het goede voorbeeld van het Van Abbemuseum in Eindhoven.	47
5.2	Een lijst van goede voorbeelden.	51
6	Samenvatting.	55
6.1	Ontbrekende kennis, behoeften en rode draden in belemmeringen en goede voorbeelden uit de praktijk voor de toegang van culturele instellingen voor mensen met een beperking.	55

A. Literatuur.	60
B. Opbrengst inventarisatie.	63

Woord vooraf.

Voor u ligt een tussenrapportage van het onderzoek naar de toegankelijkheid van culturele instellingen voor mensen met een beperking. Dit onderzoek voert Significant APE uit in opdracht van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. In deze rapportage worden de resultaten van de inventarisatiefase van het onderzoek gepresenteerd. In deze fase is de beschikbare geschreven kennis over de toegankelijkheid van culturele instellingen geïnterviewd en zijn onze bevindingen hierover samengevat. Op basis van deze kennis en specifiek de ontbrekende kennis geven we het vervolg van het onderzoek vorm.

Deze eerste inventarisatie dekt niet alle kennis die beschikbaar is over dit onderwerp. Dit komt enerzijds door de brede en veelomvattende vraag gericht op verschillende typen toegankelijkheid, culturele instellingen en beperkingen. Anderzijds is de kennis verspreid over mensen en organisaties en is niet alle kennis openbaar gepubliceerd of alleen tegen betaling beschikbaar.

De opbouw van dit rapport.

Dit rapport bestaat uit zeven hoofdstukken. Hoofdstuk 1 is de inleiding, waarin de achtergrond, het doel van dit rapport en de onderzoeksvragen worden toegelicht. In hoofdstuk 2 lichten we relevante wet- en regelgeving kort toe en gaan we in op relevante handreikingen en richtlijnen. Vervolgens gaan de hoofdstukken 3 tot en met 5 in op de resultaten van de inventarisatie van de beschikbare literatuur. In hoofdstuk 3 geven we een overzicht van onderzoeken naar de toegankelijkheid van culturele instellingen

voor mensen met een beperking en wat de belangrijkste bevindingen in deze onderzoeken zijn. Hoofdstuk 0 gaat over de belemmeringen die mensen met een beperking ervaren bij het bezoek aan een culturele instelling. Ook gaat dit hoofdstuk in op wat zij nodig hebben bij een bezoek aan een culturele instelling. In hoofdstuk 5 beschrijven we goede voorbeelden uit de praktijk. Hiervan is een voorbeeld uitgewerkt en toegelicht.

In hoofdstuk 6 staan de belangrijkste bevindingen uit de inventarisatie. Met dit hoofdstuk sluiten we de rapportage af.

1 Inleiding.

Dit hoofdstuk bestaat uit drie delen. In het eerste deel wordt kort ingegaan op de achtergrond en aanleiding van dit onderzoek. Dit is paragraaf 1.1. In het tweede deel van het hoofdstuk wordt het doel van het onderzoek en van dit tussenrapport toegelicht. Dit is paragraaf 1.2. In het derde en laatste deel van dit hoofdstuk worden de onderzoeksvragen besproken die wij beantwoorden in dit rapport. Dit is paragraaf 1.3.

1.1 Achtergrond.

Het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (hierna: OCW) heeft Significant APE gevraagd om onderzoek te doen naar de toegankelijkheid van culturele instellingen voor mensen met een beperking. Het onderzoek betreft een inventarisatie van relevante literatuur, evenals een verdieping van belemmeringen en behoeften van zowel mensen met een beperking als van culturele instellingen. Tevens wordt gekeken naar goede voorbeelden en mogelijke oplossingen. Deze tussenrapportage gaat over de resultaten van de inventarisatiefase en is de voorbereiding op de verdiepingsfase.

In december 2006 werd het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van Personen met een Handicap (IVRPH, hierna VN-verdrag Handicap) door de Verenigde Naties aangenomen¹. Sinds juli 2016 is dit verdrag ook in Nederland van kracht. Ten behoeve van de uitvoering van het VN-verdrag Handicap is per 1 januari 2017 de Wet gelijke behandeling op grond van handicap of chronische ziekte (WGBH/CZ) uitgebreid. Mensen met een

¹ Verenigde Naties (2006). Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap. New York. Zie ook: https://wetten.overheid.nl/BWBV0004045/2016-07-14#Verdrag_2

bepanking kunnen op basis van de aanpassing een beroep doen op de wet wanneer zij discriminatie ervaren bij het bezoek aan een culturele instelling². In hoofdstuk 2 gaan we uitgebreider in op het VN-verdrag Handicap en de aanpassing van de WGBH/CZ.

Met de ratificatie van het VN-verdrag Handicap en de uitbreiding van de WGBH/CZ geldt in Nederland een algemene norm voor toegankelijkheid op basis van gelijkheid. Dit betekent dat culturele instellingen gelijk toegankelijk moeten zijn voor iedereen, ongeacht mogelijkheden of beperkingen. Toegankelijkheid voor mensen met een beperking is helaas nog niet vanzelfsprekend. Om deze reden zijn er verschillende initiatieven om deze toegankelijkheid onder de aandacht te brengen en/of te verbeteren.³ Zo ook binnen de culturele en creatieve sector. De Code diversiteit en inclusie is een gedragscode van, voor en door de Nederlandse culturele en creatieve industrie over diversiteit en inclusie.⁴ In de Code worden 'toegankelijkheid voor mensen met een beperking' en 'culturele instellingen' samengebracht, zoals naar voren komt in onderstaand kader.

'Het doel van de code is dat de culturele en creatieve sector de brede diversiteit van de Nederlandse samenleving representeert. Een basisvereiste is dat de sector gelijkwaardig toegankelijk is voor iedereen: als maker, producent, werkende

² Feenstra, N. (2019). *Bezoekersreis of reisorganisatie*. STUDIO i, platform voor inclusieve cultuur.

Wet van 14 april 2016 tot uitvoering van het op 13 december 2006 te New York tot stand gekomen Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap (Trb. 2007, 169) *Staatsblad 2016 (215)*.

³ Initiatieven van fondsen zoals het VSBfonds en het Mondriaan Fonds, maar ook de Week van de Toegankelijkheid die jaarlijks wordt georganiseerd door Ieder(in).

⁴ Deze code is opgesteld door de Federatie Cultuur, waarin de gezamenlijke brancheverenigingen in de culturele sector verenigd zijn. De code is onderdeel van het Actieplan Cultuur en Creatief Inclusief (ACCI).

en publiek. Zo wordt de sector van iedereen. Iedereen draagt er op eigen wijze aan bij. Iedereen wordt gewaardeerd om wie hij of zij is, wordt gerespecteerd en gehoord en voelt zich er thuis.'

Code Diversiteit & Inclusie, 2019.

De Code Diversiteit & Inclusie heeft betrekking op de inclusie en gelijkwaardige toegang voor iedereen. De Code richt zich daarmee op alle groepen in de Nederlandse samenleving die belemmeringen (kunnen) ervaren in het bezoek aan een culturele instelling of het beoefenen van kunst. Naast mensen met een beperking gaat dit bijvoorbeeld om mensen uit achterstandswijken, mensen met een migratieachtergrond of bepaalde leeftijdsgroepen. Dit onderzoek richt zich alleen op de groep mensen met een beperking.

1.2 Aanleiding en doelstelling van het onderzoek.

Vergroting van de toegankelijkheid van culturele instellingen voor mensen met een beperking vraagt onder meer om inzicht in wat er bekend is over de toegankelijkheid. Om dit inzicht is gevraagd in een motie van de leden Ellemeet en Asscher, ingediend en aangenomen tijdens het Wetgevingsoverleg van 18 november 2019.⁵ In de motie verwijzen de leden naar de Code en wordt gesteld dat het voor mensen met een beperking lastig kan zijn om cultuurevenementen bij te wonen. Hierin wil de Tweede Kamer verdiepend inzicht.

Het ministerie van OCW vraagt om een onderzoek naar hoe het gesteld is met de toegankelijkheid van culturele instellingen en wat mogelijke belemmeringen zijn voor mensen met een

⁵ Bij de vaststelling van de begrotingsstaten van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (VIII) voor het jaar 2020.

beperking. Het primaire doel van dit onderzoek is om dit inzicht te bieden.

Het onderzoek is in twee fasen opgedeeld met elk een eigen doelstelling. We onderscheiden een inventariserende en een verdiepende fase.

- **Fase 1: De inventariserende fase.** Deze fase heeft als doel op een toegankelijke wijze inzichtelijk te maken wat er al aan kennis en informatie is over toegankelijkheid van culturele instellingen voor mensen met een beperking en de bevorderende en belemmerende factoren hierin;
- **Fase 2: De verdiepende fase.** Deze fase heeft als doel de belemmeringen, mogelijkheden en behoeften van zowel mensen met een beperking als van culturele instellingen met betrekking tot toegankelijkheid verder uit te diepen. Hierbij is er aandacht voor de visie en verwachting van culturele instellingen en mensen met een beperking. Ook wordt gekeken naar de monitoring van toegankelijkheid door culturele instellingen.

Dit onderzoeksrapport bevat de resultaten van de inventarisatiefase van het onderzoek. Het doel van deze rapportage is om op een overzichtelijke wijze inzicht te geven in de beschikbare kennis en informatie over de toegankelijkheid van culturele instellingen. In de volgende paragraaf gaan we in op de vragen die we beantwoorden om dit inzicht te verkrijgen.

1.3 De onderzoeksvragen voor de inventarisatiefase van het onderzoek.

In de inventarisatiefase van het onderzoek beantwoorden we de volgende vier onderzoeksvragen:

-
1. Welke (inter)nationale onderzoeken zijn al gedaan over toegankelijkheid bij culturele instellingen voor mensen met een beperking en wat zijn hiervan de belangrijkste bevindingen?
 2. Wat zijn belemmeringen voor mensen met een beperking bij de toegang tot culturele instellingen en wat zijn behoeften en suggesties om de toegankelijkheid van culturele instellingen te verbeteren?
 3. Wat zijn de goede (praktijk)voorbeelden op het gebied van toegankelijkheid van culturele instellingen voor mensen met een beperking? Voor welke belemmeringen bieden de goede voorbeelden een oplossing?
 4. Welke relevante regelgeving, richtlijnen en handreikingen zijn er al op het gebied van toegankelijkheid bij culturele instellingen voor mensen met een beperking?

Zoals reeds in het woord vooraf is aangegeven, worden deze onderzoeksvragen achtereenvolgens in de hoofdstukken 2 tot en met 5 beantwoord.

Ter voorbereiding op de verdiepingsfase van het onderzoek beantwoorden wij ook de vraag waar in de beschikbare kennis informatie ontbreekt.

1.4 Afbakening definities en omschrijvingen.

In dit onderzoek staan de begrippen 'mensen met een beperking', 'toegankelijkheid' en 'culturele instellingen' centraal. Hieronder bespreken wij de begrippen en de definities die wij aanhouden in het onderzoek.

Mensen met een beperking.

Wij gaan uit van de omschrijving die wordt gegeven in het VN-verdrag Handicap. Hierin staat wat de overheid moet doen om

ervoor te zorgen dat de positie van mensen met een beperking verbetert (zie hiervoor ook hoofdstuk 2). Het VN-verdrag Handicap bevat geen definitie, maar een omschrijving van mensen met een beperking waarvoor de overheid deze verantwoordelijkheid heeft. Deze luidt: “Personen met een handicap omvat personen met langdurige fysieke, mentale, intellectuele of zintuiglijke beperkingen die hen in wisselwerking met diverse drempels kunnen beletten volledig, effectief en op voet van gelijkheid met anderen te participeren in de samenleving⁶.”

Op basis van deze omschrijving onderscheiden wij in ons onderzoek de volgende soorten beperkingen:

- a. Fysiek of lichamelijk: beperking in de bewegingsmogelijkheden van een persoon, zoals een beperkte mobiliteit of handelingsmogelijkheid of een onzichtbare beperking als gevolg van een chronische aandoening;
- b. Mentaal of psychisch: beperking door een psychische aandoening, zoals bijvoorbeeld ADHD, autisme en schizofrenie;
- c. Intellectueel of verstandelijk: beperking in begrip of begrepen worden, zoals bijvoorbeeld een licht verstandelijke beperking;
- d. Zintuiglijk: beperking door disfunctioneren van zintuigen, zoals bijvoorbeeld zicht (visueel) en gehoor (auditief).

Toegankelijkheid.

De toegankelijkheid van culturele instellingen is onderdeel van de Code Diversiteit & Inclusie. Het doel van de Code is dat de culturele en creatieve sector gelijkwaardig toegankelijk en inclusief wordt. Met inclusief wordt bedoeld dat de sector van

⁶Verenigde Naties (2006). Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap. New York. Zie ook: https://wetten.overheid.nl/BWBV0004045/2016-07-14#Verdrag_2

iedereen is en dat iedereen vanuit eigen waarde kan bijdragen en wordt gewaardeerd.

Er zijn vele vormen van toegankelijkheid en in de Code wordt uitgegaan van een brede definitie. Hierin wordt uitgegaan van zes vormen van toegankelijkheid⁷. Wij nemen deze vormen over en hebben deze als volgt uitgewerkt⁸:

- a. Fysieke toegankelijkheid: de instelling en de voorzieningen zijn toegankelijk en bruikbaar voor alle mensen ongeacht de beperking;
- b. Bereikbaarheid van voorzieningen: de instelling is logistiek, telefonisch en digitaal bereikbaar voor alle mensen ongeacht de beperking;
- c. Informatieve toegankelijkheid: informatie is in begrijpelijke taal, leesbaar, compleet, via verschillende kanalen beschikbaar en actueel;
- d. Digitale toegankelijkheid: informatie is online makkelijk te vinden en de website en/of app is gebruiksvriendelijk in zowel vorm, opmaak en taalgebruik⁹, tevens is er sprake van goede beschrijvingen van foto's en ondertiteling/audiodescriptie bij filmmateriaal en zijn sites goed navigeerbaar;
- e. Sociale toegankelijkheid: de instelling is gastvrij, mensen worden ontvangen, er is begeleiding (mogelijk) voor mensen met een beperking en er zijn activiteiten afgestemd op verschillende doelgroepen;
- f. Financiële toegankelijkheid: kosten worden duidelijk vermeld, evenals mogelijkheden voor deelname tegen gereduceerd tarief of tegemoetkoming in kosten, contactgegevens hiervoor worden vermeld en prijzen voor bijvoorbeeld koffie en thee zijn betaalbaar.

⁷ Bron: https://assets.codedi.nl/app/uploads/2019/11/Code-Diversiteit-Inclusie_DEF1.pdf

⁸ Bron: <https://www.zorgbelanginclusief.nl/media/795298/Brede-toegankelijkheid.pdf>

⁹ Dedicon, Inclusief programmeren.

Aan de uitwerking van de toegankelijkheid in de Code voegen wij twee vormen van toegankelijkheid toe, namelijk:

- g. Praktische en organisatorische toegankelijkheid: de instelling maakt het mogelijk voor mensen met een beperking om mee te kunnen doen als publiek, deelnemer, maker en producent of artiest. Dit draait om de vraag wat culturele organisaties kunnen doen om te zorgen dat de kunsten profiteren van de artistieke en esthetische uitdagingen die artiesten met een beperking ons bieden en hoe zij kunnen zorgen voor toegang tot het aanbod voor mensen met een beperking;¹⁰
- h. Mentale toegankelijkheid: de instelling is zich ervan bewust dat mensen met een beperking kunnen worstelen met belemmerende gedachten om de instelling te bezoeken. Dit kan zijn dat mensen denken dat een instelling niet weet hoe ze met hen en hun beperking moeten omgaan of niet zitten te wachten op hun specifieke behoeften. Dit kan ontstaan na een negatieve ervaring als bezoeker of beoefenaar.

Culturele instellingen.

Dit onderzoek moet volgens ons toepasbaar zijn op de cultuursector als geheel. Wij houden de definitie 'culturele instellingen' daarom breed en beperken het onderzoek niet tot de groep BIS- of fondsinstellingen en instellingen die ondersteuning ontvangen van gemeenten. Wel maken wij onderscheid in type instelling. Hierin sluiten wij in grote lijnen aan op de indeling die het ministerie van OCW hanteert in de publicatie 'cultuur in beeld'.¹¹

In dit onderzoek onderscheiden wij de volgende typen culturele instellingen:

¹⁰ LKCA (2020). *Agenda inclusieve podiumkunsten 2020-2024*.

¹¹ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2017). *Cultuur in Beeld*.

-
- a. Festivals en kunstbeurzen;
 - b. Galerieën en presentatie-instellingen;
 - c. Bibliotheken en archieven;
 - d. Bioscopen en filmtheaters;
 - e. Musea, monumenten en erfgoed;
 - f. Podia.

Bij deze instellingen gaat het om zowel bezoek, als om de toegankelijkheid voor de artiesten en de makers.

Dit onderzoek richt zich ook op de mogelijkheid tot het beoefenen van kunst en cultuur. Daarom voegen wij aan de lijst van typen instelling een type culturele instelling toe, namelijk:

- g. Cultureel centrum of vereniging.¹²

In de hoofdstukken die volgen wordt meerdere malen naar de bovenstaande uitsplitsingen verwezen om aan te geven waarover veel of juist weinig geschreven kennis en informatie beschikbaar is.

¹² Hieronder vallen muziek-, dans-, theater-, creatief schrijven-, en hiphop-scholen e.d.

2 Relevante wet- en regelgeving, richtlijnen en handreikingen.

In dit hoofdstuk gaan wij in paragraaf 2.1 kort in op de relevante wet- en regelgeving die in Nederland van kracht is als het gaat om de toegankelijkheid van culturele instellingen voor mensen met een beperking. We geven in paragraaf 2.2 aan welke handreikingen zijn uitgebracht over de toegankelijkheid bij culturele instellingen voor mensen met een beperking. Paragraaf 2.3 gaat over de richtlijnen die zijn uitgebracht over de toegankelijkheid bij culturele instellingen voor mensen met een beperking.

Hiermee wordt antwoord gegeven op onderzoeksvraag 4, namelijk: Welke relevante regelgeving, richtlijnen en handreikingen zijn er al op het gebied van toegankelijkheid bij culturele instellingen voor mensen met een beperking?

2.1 Relevante wet- en regelgeving.

Het VN-verdrag Handicap en de Wet gelijke behandeling op grond van handicap of chronische ziekte (WGBH/CZ), zijn ons inziens de belangrijkste wet- en regelgeving als het gaat om toegankelijkheid van culturele instellingen voor mensen met een beperkingen.

Tezamen borgen zij het recht op gelijke toegang. In paragraaf 2.1.1 gaan we in op het VN-verdrag Handicap. In paragraaf 2.1.2 gaan we in op de aanpassing van de WGBH/CZ. In de laatste paragraaf geven we implicaties die volgen uit de wet- en regelgeving.

2.1.1 Het VN-verdrag Handicap.

In december 2006 werd het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van Personen met een Handicap (IVRPH, hierna VN-verdrag Handicap) door de Verenigde Naties aangenomen.¹³ Sinds juli 2016 is dit verdrag ook in Nederland van kracht. Het verdrag omvat 50 artikelen die op basis van volledige gelijkheid alle mensenrechten, fundamentele vrijheden en waardigheid van mensen met een beperking bevorderen, beschermen en waarborgen.

Wanneer het gaat om de toegankelijkheid van culturele instellingen zijn met name artikel 9 en artikel 30 van belang. Artikel 9 gaat over toegankelijkheid en artikel 30 over de deelname aan het culturele leven, recreatie, vrijetijdsbesteding en sport¹⁴. In onderstaand kader is het eerste lid van artikel 9 van het VN-verdrag Handicap opgenomen. Dit lid gaat over de reikwijdte van het verdrag wat betreft toegankelijkheid.

Artikel 9 lid 1 van het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van Personen met een Handicap

Teneinde personen met een handicap in staat te stellen zelfstandig te leven en volledig deel te nemen aan alle facetten van het leven, nemen de Staten die Partij zijn passende maatregelen om personen met een handicap op voet van gelijkheid met anderen de toegang te garanderen tot de fysieke omgeving, tot vervoer, informatie en communicatie, met inbegrip van informatie- en communicatietechnologieën en -systemen, en tot andere voorzieningen en diensten die openstaan voor, of

¹³ Verenigde Naties (2006). Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap. New York. Zie ook: https://wetten.overheid.nl/BWBV0004045/2016-07-14#Verdrag_2

¹⁴ Verenigde Naties (2006).

verleend worden aan het publiek, in zowel stedelijke als landelijke gebieden. Deze maatregelen, die mede de identificatie en bestrijding van obstakels en barrières voor de toegankelijkheid omvatten, zijn onder andere van toepassing op:

- a. Gebouwen, wegen, vervoer en andere voorzieningen in gebouwen en daarbuiten, met inbegrip van scholen, huisvesting, medische voorzieningen en werkplekken;
- b. Informatie, communicatie en andere diensten, met inbegrip van elektronische diensten en nooddiensten.

In het tweede lid van artikel 9 worden de maatregelen uiteengezet voor het vergroten van de toegankelijkheid, waartoe landen zich verplichten bij ondertekening van het verdrag. In onderstaand kader is het tweede lid van artikel 9 van het VN-verdrag Handicap opgenomen.

Artikel 9 lid 2 van het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van Personen met een Handicap.

De Staten die Partij zijn nemen tevens passende maatregelen om:

- a. De implementatie van minimumnormen en richtlijnen voor de toegankelijkheid van faciliteiten en diensten die openstaan voor, of verleend worden aan het publiek, te ontwikkelen, af te kondigen en te monitoren;
- b. Te waarborgen dat private instellingen die faciliteiten en diensten die openstaan voor, of verleend worden aan het publiek aanbieden, zich rekenschap geven van alle aspecten van de toegankelijkheid voor personen met een handicap;
- c. Betrokkenen te trainen inzake kwesties op het gebied van de toegankelijkheid waarmee personen met een handicap geconfronteerd worden;

- d. Openbare gebouwen en andere faciliteiten te voorzien van bewegwijzering in braille en in makkelijk te lezen en te begrijpen vormen;
- e. Te voorzien in vormen van hulp en bemiddeling door mensen, met inbegrip van begeleiders, mensen die voorlezen en professionele doventolken om de toegang tot gebouwen en andere faciliteiten, die openstaan voor het publiek te faciliteren;
- f. Andere passende vormen van hulp en ondersteuning aan personen met een handicap te bevorderen, teneinde te waarborgen dat zij toegang hebben tot informatie;
- g. De toegang voor personen met een handicap tot nieuwe informatie- en communicatietechnologieën en -systemen, met inbegrip van het internet, te bevorderen;
- h. Het ontwerp, de ontwikkeling, productie en distributie van toegankelijke informatie- en communicatietechnologieën, en communicatiesystemen in een vroeg stadium te bevorderen, opdat deze technologieën en systemen tegen minimale kosten toegankelijk worden.

In Nederland ziet Het College voor de Rechten van de Mens toe op de naleving van het verdrag.

2.1.2 Uitbreiding van de WGBH/CZ.

Ten behoeve van de uitvoering van het VN-verdrag Handicap is per 1 januari 2017 de Wet gelijke behandeling op grond van handicap of chronische ziekte (WGBH/CZ) uitgebreid. Aan artikel 1 is toegevoegd dat ieder mens in staat moet worden gesteld bij eigen mogelijkheden autonoom te zijn. Voor culturele instellingen geldt onder de aanpassingen van artikelen 2 en 5 dat het hen verboden is onderscheid te maken en dat zij verantwoordelijkheid dragen voor het verwezenlijken van hun toegankelijkheid.

In onderstaand kader zijn de relevante aanpassingen van de artikelen 2 en 5 van de WGBH/CZ opgenomen.

Paragraaf 2 Artikel 2a van de WGBH/CZ:

1. Degene tot wie het verbod van onderscheid zich richt, draagt daarnaast tenminste geleidelijk zorg voor de algemene toegankelijkheid voor personen met een handicap of chronische ziekte, tenzij dat voor hem een onevenredige belasting vormt.
2. Onverminderd het bepaalde bij of krachtens enige wettelijke bepaling, worden bij algemene maatregel van bestuur regels gesteld ter uitvoering van het eerste lid. Deze regels hebben in ieder geval betrekking op de geleidelijke verwezenlijking van de algemene toegankelijkheid, op het treffen van voorzieningen van eenvoudige aard en op de evenredigheid van de belasting.
3. De voordracht voor een krachtens het tweede lid vast te stellen algemene maatregel van bestuur wordt niet eerder gedaan dan vier weken nadat het ontwerp aan beide kamers der Staten-Generaal is overgelegd.

Paragraaf 3 Artikel 5b van de WGBH/CZ:

1. Onderscheid is verboden bij het aanbieden van of verlenen van toegang tot goederen of diensten en bij het sluiten, uitvoeren of beëindigen van overeenkomsten ter zake, alsmede bij het geven van loopbaanoriëntatie en advies of voorlichting over school- of beroepskeuze, indien dit geschiedt:
 - a. In de uitoefening van een beroep of bedrijf;
 - b. Door de openbare dienst;
 - c. Door instellingen die werkzaam zijn op het gebied van volkshuisvesting, welzijn, gezondheidszorg, **cultuur** of onderwijs of;

d. Door natuurlijke personen die niet handelen in de uitoefening van een beroep of bedrijf, voor zover het aanbod in het openbaar geschiedt.

2.1.3 Implicaties van het VN-verdrag Handicap en de aanpassingen van de WGBH/CZ.

Met de ratificatie van het VN-verdrag Handicap en de uitbreiding van de WGBH/CZ geldt in Nederland een algemene norm voor toegankelijkheid op basis van gelijkheid. Mensen met een beperking kunnen een beroep doen op de wet wanneer zij discriminatie ervaren bij het bezoek aan een culturele instelling.¹⁵

2.2 De handreikingen die zijn uitgebracht over de toegankelijkheid bij culturele instellingen.

Er zijn door ons 13 relevante handreikingen gevonden die culturele instellingen ondersteuning bieden bij het toegankelijker maken van hun organisatie voor mensen met een beperking.

De handreikingen beschrijven vooral deskundigen-, beleid- en uitvoeringsadviezen voor musea. Een goed voorbeeld hiervan is de handreiking 'Museum Open U' gemaakt door de organisatie LCM, Landelijk contact van Museumconsulenten. Dit is een praktisch handboek vol tips, zelfscans, inspirerende voorbeelden en ervaringsverhalen van bezoekers om het museum toegankelijker te maken voor mensen met een lichamelijke of geestelijke beperking. Andere handreikingen gaan in op hoe de toegankelijkheid van evenementen, festivals en podiumkunsten kan worden vergroot. Het is opvallend dat deze documenten

¹⁵ Feenstra, N. (2019). *Bezoekersreis of reisorganisatie*. STUDIO i, platform voor inclusieve cultuur. Staatsblad 2016, 213.

Wet van 14 april 2016 tot uitvoering van het op 13 december 2006 te New York tot stand gekomen Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap (Trb. 2007, 169) *Staatsblad 2016 (215)*.

vooral tips geven om de fysieke toegankelijkheid en bereikbaarheid te verbeteren.

Van de 13 handreikingen gaan er 7 over praktische toegankelijkheid. In deze handreikingen wordt geen duidelijk onderscheid gemaakt naar type beperking. In 6 van de 13 handreikingen wordt specifiek ingegaan op het wegnemen van drempels voor mensen met een fysieke, lichamelijke en/of zintuigelijke beperking.

2.3 De richtlijnen die zijn uitgebracht over de toegankelijkheid bij culturele instellingen.

Er zijn door ons drie relevante algemene richtlijnen gevonden voor toegankelijkheid voor mensen met een beperking. Deze richtlijnen beschrijven algemene uitgangspunten die gelden voor een toegankelijke omgeving. Voor culturele instellingen zijn deze richtlijnen ons inziens zeer behulpzaam in het vergroten van de toegankelijkheid voor mensen met een beperking. De drie richtlijnen zijn afkomstig van de organisatie Bouw Advies Toegankelijkheid.¹⁶ Twee van de drie richtlijnen betreffen de gebouwde omgeving en gaan in op toegankelijk sanitair en een toegankelijke balie of loket. Tevens bevat de handreiking 'Toegankelijkheid en vergunningverlening evenementen en festivals' richtlijnen om toegankelijkheid te waarborgen.

Een overzicht van de handreikingen en richtlijnen is te vinden in tabel 2 in bijlage B.

¹⁶ Zie www.batutrecht.nl/

3 De kennis die er al is over de toegankelijkheid van culturele instellingen.

In dit hoofdstuk gaan wij in op onderzoeken die gedaan zijn naar de toegankelijkheid van culturele instellingen voor mensen met een beperking. Er wordt antwoord gegeven op onderzoeksvraag 1: Welke Nederlandse en internationale onderzoeken zijn al gedaan over de toegankelijkheid bij culturele instellingen voor mensen met een beperking en wat zijn hiervan de belangrijkste bevindingen? Om deze vraag te beantwoorden hebben we het hoofdstuk opgedeeld in twee delen.

Het eerste deel van dit hoofdstuk gaat in op welke onderzoeken al zijn gedaan naar de toegankelijkheid van culturele instellingen voor mensen met een beperking. Dit is paragraaf 3.3. Het tweede deel van dit hoofdstuk gaat in op de belangrijkste bevindingen uit onderzoeken. Dit is paragraaf 3.2. In deze paragraaf gaan we niet alleen in op de belangrijkste bevindingen uit de onderzoeken.

Dit hoofdstuk sluit af met de belangrijkste bevindingen. Dit is paragraaf 3.3. In bijlage B is een tabel opgenomen waarin aangegeven is welke onderzoeken wij hebben gevonden in de inventarisatie en op welk type beperking, soort toegankelijkheid of type instelling deze betrekking hebben.

3.1 Bestaand onderzoek en bestaande kennis over de toegankelijkheid van culturele instellingen.

Onderzoeken naar de toegankelijkheid van culturele instellingen voor mensen met een beperking zijn heel divers. Dat geldt voor Nederland, maar ook internationaal. Er zijn praktische onderzoeken opgezet vanuit vragen in de praktijk en uitgevoerd met als doel oplossingen voor de praktijk te bieden. Er zijn ook wetenschappelijke onderzoeken gericht op het vergroten van kennis over de toegankelijkheid van culturele instellingen. Voor beide soorten geldt dat de onderzoeken zeer divers zijn in focus. Er is grote verscheidenheid in onderwerp als het gaat om type instelling, type beperking en vorm van toegankelijkheid. Een belangrijke algemene bevinding van onze inventarisatie van beschikbare onderzoeken is dan ook dat er sprake is van fragmentarische kennis die gezamenlijk een groot deel van de diversiteit van het veld dekt.

Andere belangrijke bevindingen uit onze inventarisatie zijn:

- a. Er is veel kennis, veel meer dan wij in deze eerste inventarisatie gevonden en meegenomen hebben. Dit komt doordat er op veel verschillende plekken en wijzen is gepubliceerd. Denk aan wetenschappelijke artikelen, handreikingen, boeken, webpagina's en blogs;
- b. Veel kennis zit niet in gepubliceerd onderzoek, maar bij mensen en instellingen.

In de volgende paragrafen wordt ingegaan op de inhoudelijke hoofdpunten die hieruit naar voren komen.

3.2 Belangrijke inhoudelijke bevindingen uit onderzoek naar de toegankelijkheid van culturele instellingen.

In deze paragraaf bespreken we de belangrijkste inhoudelijke bevindingen uit de inventarisatie van beschikbare onderzoeken.

Wij onderscheiden drie thema's in de onderzoeken die we hebben geraadpleegd.

1. De historische ontwikkeling in het vergroten van de toegankelijkheid en de huidige stand van zaken.
2. De uitvoeringspraktijk van het vergroten van de toegankelijkheid en mogelijkheden voor de toekomst. Hierbij gaat het zowel om de organisatorische aspecten als praktische voorzieningen.
3. Belemmeringen en behoeften van mensen met een beperking voor het bezoeken van een culturele instelling of voor de beoefening van kunst.

We lichten deze drie thema's hieronder toe.

3.2.1 De historische ontwikkeling in het vergroten van de toegankelijkheid en de huidige stand van zaken.

Wet- en regelgeving spelen een grote rol in het vergroten van de toegankelijkheid van culturele instellingen voor mensen met een beperking.¹⁷ De Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk implementeerden in respectievelijk 1990 en 1995 al belangrijke wet- en regelgeving hiervoor.¹⁸ Nederland ratificeerde in 2016 het VN-verdrag Handicap en loopt in regelgeving en daarmee ook in implementatie en het daaraan verbonden leerproces wat achter. Dit is ook zichtbaar in de beschikbare onderzoeken. Deze zijn er meer in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk, al zijn ze ook hier in de meeste gevallen gericht op de toegankelijkheid van musea. Over andere typen instellingen hebben we minder onderzoeken gevonden. Wel zijn er veel voorbeelden online te vinden over initiatieven om de toegankelijkheid van culturele instellingen te vergroten. Zo zijn er bijvoorbeeld over toegankelijk

¹⁷ Smith et al., (2012) in Feenstra, N. (2019). *Bezoekersreis of reisorganisatie*. STUDIO i, platform voor inclusieve cultuur.

¹⁸ Feenstra, N. (2019). *Bezoekersreis of reisorganisatie*. STUDIO i, platform voor inclusieve cultuur.

theater in het Verenigd Koninkrijk veel voorbeelden online te vinden.

Wanneer het gaat over de implementatie blijkt dat wet- en regelgeving het risico met zich meebrengt dat het gaat om ‘verplichte’ aanpassingen en niet altijd om het creëren van een inclusieve en voor iedereen even toegankelijke omgeving.¹⁹ Dit is mogelijk ook het geval in Nederland en een risico waarvan kennisneming de mogelijkheid biedt niet dezelfde fout te maken. Tegelijkertijd blijkt wel dat toegankelijkheid een thema is dat al decennia speelt en een groei- en leerproces is.²⁰

Over hoe het er in het algemeen voor staat met de toegankelijkheid van culturele instellingen, zijn niet veel onderzoeken bij ons bekend. Er zijn internationaal verschillende onderzoeken naar de staat van de toegankelijkheid van culturele instellingen voor mensen met een beperking. In het Verenigd Koninkrijk zijn er ‘state of access’ onderzoeken naar bijvoorbeeld de toegankelijkheid van musea of het boeken van tickets voor concerten.²¹ In Vlaanderen en België wordt de toegankelijkheid van culturele instellingen gemonitord als onderdeel van ‘Toegankelijk Vlaanderen’ en is in 2013 ook een screening geweest van de Vlaamse Kunstinstituten.²²

¹⁹ Code Diversiteit en Inclusie, zie ook www.codedi.nl; Starr, R.E. (2016). *Accessibility Practices & The Inclusive Museum: Legal Compliance, Professional Standards, and the Social Responsibility of Museums*. Thesis. Rochester Institute of Technology.

²⁰ Braden, C. (2016). *Welcoming All Visitors: Museums, Accessibility, and Visitors with Disabilities*. *Working Papers in Museum Studies, 2016-12*. University of Michigan.

²¹ Adams, J. (2018). *State of Access Report 2018. Ticketing Without Barriers*. Attitude is everything.; Cock, M. et al. (2018). *State of Museum Access 2018*. Vocal Eyes.

²² Enter vzw (2013). *Rapport Toegankelijkheidsscreenings Vlaamse kunstinstituten*. Hasselt: Enter vzw. Zie ook: www.toevla.vlaanderen.be

Over de stand van zaken van toegankelijkheid van culturele instellingen in Nederland hebben wij geen zelfstandige onderzoeken gevonden. Hier is naar ons weten geen grootschalig of breed onderzoek naar gedaan. Ook hebben wij geen cijfers gevonden over bezoeken van mensen met een beperking aan culturele instellingen.²³ Dit wil niet zeggen dat er geen onderzoek wordt gedaan. In de rapportage ‘Toegankelijkheid van goederen en diensten’ over de naleving van het VN-verdrag Handicap in Nederland wordt een aantal algemene uitspraken gedaan over de stand van zaken van de fysieke toegankelijkheid en sociale toegankelijkheid van cultuur.²⁴ Dit is gebaseerd op een klankbordgroep van personen met een beperking en diverse belangenorganisaties. In de schaduwrapportage over het VN-verdrag wordt concreter ingegaan op toegankelijkheid van bepaalde type culturele instellingen voor mensen met een bepaald type beperking.²⁵ De conclusies die in dit rapport worden getrokken over de toegankelijkheid van verschillende typen culturele instellingen zijn gebaseerd op inbreng van mensen met een beperking. Dit is onderbouwd vanuit verschillende onderzoeksmethoden en bronnen.²⁶

3.2.2 De uitvoeringspraktijk van het vergroten van de toegankelijkheid en mogelijkheden voor de toekomst.

We hebben verschillende onderzoeken gevonden die ingaan op het vergroten van de toegankelijkheid van culturele instellingen

²³ In de participatiemonitor van NIVEL (2017) wordt wel aangegeven hoeveel mensen met een beperking maandelijks een uitgaansgelegenheid bezoeken of deelnemen aan verenigingsactiviteiten of cursussen. Dit is echter breder dan culturele instellingen.

²⁴ College voor de Rechten van de Mens (2019). *Toegankelijkheid van goederen en diensten. Jaarlijkse rapportage over de naleving van het VN-verdrag Handicap in Nederland*. Auteur.

²⁵ Alliantie VN-verdrag Handicap (2019). *Schaduwrapportage Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap in Nederland*. Auteur.

²⁶ Deze zijn opgenomen als bijlagen bij het VN-verdrag Handicap en te vinden op de website van Ieder(in).

voor mensen met een beperking. Wij zien twee grote lijnen. Enerzijds zijn er de onderzoeken die zich richten op het hoe toegankelijkheid wordt vormgegeven, zowel praktisch als organisatorisch. Anderzijds zijn er onderzoeken naar de mogelijkheden om in de toekomst nieuwe vormen van informatie- en communicatietechnologie in te zetten die nu nog in ontwikkeling zijn, maar de potentie hebben om de toegankelijkheid van bepaalde typen instellingen voor mensen met een beperking te vergroten. Hierbij valt te denken aan nieuwe vormen van audiogidsen en social computing, een vorm van ICT waarbij de sociale context wordt meegenomen en op nieuwe manieren naar interactie wordt gekeken.²⁷

Veel onderzoeken naar het vergroten van de toegankelijkheid van culturele instellingen voor mensen met een beperking zijn gebaseerd op casestudies. Dit zijn praktijkonderzoeken waarin is gekeken hoe in het geval van een specifieke instelling de toegankelijkheid kan worden vergroot of hoe voor een bepaald type beperking door instellingen belemmeringen kunnen worden weggenomen. Er zijn ook onderzoeken waarin gekeken is naar verschillende casestudies en de lessen die hieruit kunnen worden geleerd. Enerzijds gaat het daarbij om lessen die instellingen helpen om de praktische toegankelijkheid te vergroten. Anderzijds gaat het om organisatorische aspecten die eraan bijdragen om toegankelijkheid te verankeren in het beleid en de uitvoeringspraktijk van instellingen.

²⁷ Martins, C. (2012). *Museum audio guides as an accessibility enhancer*. Kosmas, P. et al. (2019). Enhancing accessibility in cultural heritage environments: considerations for social computing. *Universal Access in the Information Society*. Online.

De belangrijkste bevindingen uit de onderzoeken die wij hebben bestudeerd zijn:

- a. Het vergroten van toegankelijkheid is maatwerk²⁸;
- b. Het vergroten van toegankelijkheid is meer dan het implementeren en naleven van regelgeving²⁹;
- c. Het sociale aspect van toegankelijkheid is groot. Hierbij gaat het om de bejegening, gelijke behandeling en inclusie van mensen met een beperking. Dit vraagt betrokkenheid van de hele organisatie en samenwerking met de doelgroep³⁰;
- d. Er is sprake van een trend waarin toegankelijkheid steeds vaker integraal en vanuit een universeel ontwerp wordt benaderd.³¹ Hierbij is voor culturele instellingen gelijke toegankelijkheid en inclusie het uitgangspunt. In brede zin betekent het dat ook mensen met een beperking zelfstandig, zonder hulp van anderen, kunnen leven;
- e. Er zijn verschillende onderzoeken die zich specifiek richten op doorontwikkeling en toepassing van informatie- en communicatietechnieken om toegankelijkheid van culturele instellingen voor mensen met verschillende typen beperkingen te vergroten.³²

In aantallen en omvang van onderzoeken naar het vergroten van de toegankelijkheid van culturele instellingen loopt Nederland achter op de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk. Dit is

²⁸ Carrizosa, G. et al. (2019). Cultural Differences in ARCHES: A European Participatory Research Project-Working with Mixed Access Preferences in Different Cultural Heritage Sites. *The International Journal of the Inclusive Museum*, 12(3) pp. 33–50.; persoonlijke communicatie

²⁹ Ibid voetnoot 15; Braden, C. (2016).

³⁰ Onder andere: Feenstra, N. (2019); in hoofdstuk 3 wordt dit in de verschillende paragrafen bevestigd in de aanbevelingen.

³¹ Muscara, M. & C. Sani (2019). Accessibility to cultural heritage. *Education Sciences & Society*, 2019(1), pp. 244-280.

³² O.a. Argyropoulos, V. et al. (2017). Current and future trends in museums regarding visitors with disabilities: the case of visitors with visual impairments. *9th ICEVI European Conference: Empowered by Dialogue*, pp. 32-33.; Martins, C. (2012).

waarschijnlijk mede het gevolg van latere implementatie van wet- en regelgeving. Zowel de internationale als Nederlandse onderzoeken zijn voornamelijk gericht op musea en erfgoed. Zowel internationaal als nationaal hebben we niet veel wetenschappelijke onderzoeken gevonden naar het vergroten van toegankelijkheid.

In Europa zijn verschillende projecten die zich richten op inclusie en toegankelijkheid van cultuur. Muscara en Sani geven een uitgebreid overzicht van projecten waarin aandacht is voor het toegankelijk maken van cultureel erfgoed voor mensen met een beperking. De belangrijkste conclusie die zij trekken is dat in veel van de Europese projecten met name aandacht is voor de fysieke toegankelijkheid van mensen met een beperking. Er zijn bovendien weinig projecten die primair gaan om toegankelijkheid.³³

3.2.3 Belemmeringen en behoeften van mensen met een beperking voor het bezoeken van een culturele instelling of voor de beoefening van kunst.

In de inventarisatie kwam weinig wetenschappelijk of grootschalig onderzoek naar boven dat specifiek gericht is op de belemmeringen die mensen met een beperking ervaren bij het bezoek aan een culturele instelling. Dit geldt voor Nederland, maar ook internationaal. Toch is hier vrij veel over bekend dankzij casestudies en voorbeelden uit de praktijk. In hoofdstuk 3 hebben wij deze inhoudelijke bevindingen verder uitgewerkt.

³³ Muscara, M. & C. Sani (2019).

3.3 Belangrijkste bevindingen toegankelijkheid.

De belangrijkste bevindingen over onderzoeken naar de toegankelijkheid van culturele instellingen in Nederland en internationaal, zijn:

- a. Veel onderzoeken en kennis zijn gebaseerd op de praktijk, ervaring, voorbeelden en casestudies. Bovendien is dit op veel verschillende plekken en wijzen gepubliceerd. Dit maakt de beschikbare kennis gefragmenteerd. Dit geldt nationaal en internationaal;
- b. Er is veel kennis op basis van de praktijk, veel meer dan wij in deze eerste inventarisatie gevonden en meegenomen hebben. Dit komt doordat er sprake is van een veelheid aan factoren wanneer je spreekt over toegankelijkheid en een grote diversiteit wanneer je spreekt over beperkingen en type instellingen;
- c. Veel kennis en onderzoekservaring zit in de praktijk en niet in gepubliceerd onderzoek. Het zit bij mensen en instellingen;
- d. Het vergroten van toegankelijkheid is meer dan het implementeren en naleven van regelgeving. Het sociale aspect van toegankelijkheid is groot. Hierbij gaat het om de bejegening, gelijke behandeling en inclusie van mensen met een beperking. Dit vraagt betrokkenheid van de hele organisatie en samenwerking met de doelgroep;³⁴
- e. Er is een sprake van een trend waarin toegankelijkheid steeds vaker integraal en vanuit een universeel ontwerp wordt benaderd. Dit blijkt onder andere uit onderzoek³⁵ en beschikbare handreikingen waarin vaak aandacht is voor toegankelijkheid ongeacht de mogelijkheden van de bezoeker.

³⁴ Onder andere: Feenstra, N. (2019); in hoofdstuk 3 wordt dit in de verschillende paragrafen bevestigd in de aanbevelingen.

³⁵ Braden, C. (2016).

4 De belemmeringen voor mensen met een beperking om een culturele instelling te bezoeken.

In dit hoofdstuk geven we antwoord op onderzoeksvraag 2: Wat zijn belemmeringen voor mensen met een beperking bij de toegang tot culturele instellingen en wat zijn behoeften en suggesties om de toegankelijkheid van culturele instellingen te verbeteren? Om deze vraag te beantwoorden is het hoofdstuk opgedeeld in vijf delen die de fasen van een bezoekers- en beoefenaarsreis aan een culturele instelling weerspiegelen. Hierna spreken we van bezoek, om het eenvoudig te houden. Het kan ook gaan om cultuur beoefenen. Deze reis bestaat uit de onderdelen: oriëntatie, binnenkomst, het bezoek, na het bezoek en thuis. Voor elk deel van de reis zijn eerst de belemmeringen beschreven. Vervolgens gaan we in op de behoeften en suggesties om toegankelijkheid van die fase van het bezoek te vergroten. Dit hoofdstuk sluiten we af met een samenvatting.

4.1 Oriëntatie: belemmeringen voor mensen met een beperking wanneer zij zich voorbereiden op een bezoek aan een culturele instelling.

4.1.1 Belangrijkste bevindingen uit de literatuur over belemmeringen in de oriëntatiefase van een bezoek.

Mensen met een beperking worden in de oriëntatiefase van een bezoek aan een culturele instelling vaak belemmerd door het gebrek aan toegankelijke informatie. Zo zijn veel websites niet

goed toegankelijk voor mensen met een visuele beperking. Veel website zijn ook voor andere mensen die zoeken naar informatie over toegankelijkheid niet gebruiksvriendelijk ingericht. Informatie over toegankelijkheid en aanwezige voorzieningen is niet altijd goed vindbaar, incompleet, onduidelijk of deze ontbreekt.³⁶

Mensen hebben niet alleen behoefte aan specifieke informatie, die uitgebreider is dan 'rolstoeltoegankelijk', maar ook aan informatie over de bereikbaarheid van de locatie. Wanneer mensen telefonisch contact opnemen met een culturele instelling hebben zij ook vaak te maken met belemmeringen. Keuzemenu's zijn niet goed verstaanbaar of medewerkers zijn niet begripvol of goed op de hoogte van de desbetreffende beperking.³⁷

Uit onderzoek in het Verenigd Koninkrijk blijkt ook dat het boeken van tickets voor evenementen ingewikkeld is en een belemmering vormt voor mensen met een beperking. Enerzijds omdat het proces niet praktisch toegankelijk is vormgegeven. Anderzijds omdat bij het boeken van een ticket met speciale toegang vaak veel onduidelijkheid is over wat mogelijk is en wat wel en niet onder het ticket valt.³⁸

Over cultuurbeoefening hebben we voor de oriëntatiefase niet veel gevonden. Wel blijkt dat ook hier het gebrek aan informatie mensen met een beperking vaak belemmert tot deelname. Uit de veldverkenning naar cultuurparticipatie van chronisch zieke kinderen en jongeren blijkt dat hun deelname wordt belemmerd door gebrek aan informatie voor ouders over de mogelijkheden

³⁶ Vink, K. (2018). *Het belevingsrapport. Welkom Toegankelijkheid & Evenementen.*; Maat, V. (2010). *De essentie van online toegankelijkheidsinformatie.*; Argyropoulos, V. & Kanari, C. (2015). Re-imagining the museum through "touch": Reflections of individuals with visual disability on their experience of museum-visiting in Greece. *ALTER, European Journal of Disability Research*, 2015(9), pp 130-143.

³⁷ Feenstra, N. (2010).

³⁸ Adams, J. (2018).

van culturele centra. Hier wordt op bijvoorbeeld websites vaak niet op ingegaan.³⁹

4.1.2 Behoeften en suggesties voor het vergroten van de toegankelijkheid in de oriëntatiefase van een bezoek.

Mensen met een beperking hebben in de oriëntatiefase van een bezoek aan een culturele instelling of evenement of voor deelname in de beoefening van kunst behoefte aan duidelijke, complete en toegankelijke informatie. Goed ingerichte websites zijn van groot belang, maar er is ook behoefte aan getrainde, vriendelijke communicatie- en boekingsmedewerkers. Voor een bezoek aan een instelling, evenement of de beoefening van kunst bij een cultureel centrum, willen mensen weten of de locatie voor hen bereikbaar is, welke voorzieningen er zijn en wat mogelijk is.⁴⁰

Vanuit de behoefte aan goede communicatie, komt uit verschillende onderzoeken dan ook de volgende aanbeveling naar voren voor culturele instellingen. Plaats informatie over bereikbaarheid, toegankelijkheid en boeking van tickets op een goed vindbare, specifieke plaats op een toegankelijke website. Communiceer in deze informatie heel concreet wat de daadwerkelijke toegankelijkheid is voor mensen met een bepaalde beperking en benoem de aanwezige voorzieningen. Zorg ook dat medewerkers hier volledig van op de hoogte zijn zodat zij hier in persoonlijk contact ook volledig en correct over kunnen communiceren.⁴¹

³⁹ LKCA (2019). Veldverkenning Cultuurparticipatie Chronisch zieke kinderen en jongeren.

⁴⁰ Vink, K. (2018). ; Adams, J. (2018).; Maat, V. (2010).

⁴¹ Ibid voetnoot 25.

4.2 Binnenkomst: belemmeringen voor mensen met een beperking wanneer zij bij een culturele instelling aankomen.

4.2.1 Belangrijkste bevindingen uit de literatuur over belemmeringen bij aankomst van een culturele instelling.

De toegankelijkheid van culturele instellingen bij aankomst en binnenkomst is in grote mate gerelateerd aan de fysieke omgeving. Hierbij valt te denken aan de parkeerplaats, de route van het openbaar vervoer of van de parkeerplaats naar de ingang en de ingang zelf. Daarnaast zit er een sociaal aspect in de binnenkomst en de ontvangst, die door de vormgeving en bejegening een belemmering kan zijn.

Voor mensen met een fysieke beperking kan de aankomst en binnenkomst vol belemmeringen zitten omdat de locatie fysiek niet goed toegankelijk is. Enkele voorbeelden hiervan zijn: het ontbreken van een invalidenparkeerplaats, te weinig ruimte om uit de auto te stappen, een grote afstand van de parkeerplaats naar de ingang, drempels en smalle paden op de weg naar de ingang, te steile hellingen en moeilijk te openen deuren.

Mensen met een visuele beperking ervaren ook verschillende belemmeringen bij de aankomst en binnenkomst van een culturele instelling. Zo kan het vinden van de ingang moeilijk zijn door de architectuur en vormgeving. Hierbij spelen vooral uniform kleurgebruik, het gebruik van glas en het gebrek aan contrast een grote rol.⁴²

Bij binnenkomst is de ontvangst een volgend punt dat een drempel kan zijn. Het voorzien in toegang, is meer dan het voor mensen met een beperking mogelijk maken om je instelling of evenement

⁴² College voor de Rechten van de Mens (2019).

te bezoeken. Wanneer de voorzieningen hiervoor een bijkomstigheid zijn en niet inclusief zijn vormgegeven, dan doet dit af aan de beleving. Denk hierbij aan binnenkomst via een zijingang bij een festival of een museum. Dit geldt ook voor de sociale ontvangst en de benadering van mensen met een beperking door medewerkers. Wanneer hier onbegrip en onkunde uit blijkt, doet dit ook af aan de beleving van de bezoeker met een beperking en kan dit een belemmering zijn voor een volgend bezoek.

4.2.2 Behoeften en suggesties voor het vergroten van de toegankelijkheid bij binnenkomst van een culturele instelling.

Over behoeften met betrekking tot belemmeringen in de fysieke toegankelijkheid van instellingen, specifiek bij aankomst, wordt in de onderzoeken die wij hebben gevonden niet diep ingegaan. In de handreikingen en richtlijnen die in hoofdstuk 2 zijn besproken, worden wel handvatten gegeven voor het wegnemen van deze belemmeringen.

De behoefte en aanbeveling is om voorzieningen, specifiek bij binnenkomst sociaal toegankelijk te maken. Dit moet normaal zijn en de aandacht hebben van culturele instellingen. Zorg ervoor dat dit geen bijkomstigheid is. Dat geldt ook voor de ontvangst. Zorg dat de ontvangst van mensen met een beperking onderdeel is van de normale werkpraktijk en geen uitzondering waar slechts een beperkt aantal medewerkers goed mee om weet te gaan.

4.3 Het bezoek: belemmeringen voor mensen met een beperking tijdens het bezoek aan een culturele instelling.

4.3.1 Belangrijkste bevindingen uit de literatuur over belemmeringen tijdens het bezoek.

Over belemmeringen tijdens het bezoek aan een culturele instelling hebben wij de meeste informatie gevonden specifiek voor een type beperking of een type instelling. Er is echter ook een aantal algemene bevindingen dat gerelateerd is aan de inrichting van een culturele instelling of evenement. Te denken valt aan moeilijk vindbare toiletten, obstakels in gangpaden, gebrek aan goede verlichting, ongelijke wanden en vloeren en te korte trapleuningen.⁴³

Tijdens een bezoek aan een museum hebben mensen met een visuele beperking vaak te maken met beperkte toegankelijkheid omdat objecten niet mogen worden aangeraakt. Wanneer het museumaanbod niet op alternatieve wijze tastbaar is gemaakt en de informatieverstrekking via geluid beperkt is, belemmert dit het bezoek. Het sociale aspect van het bezoek kan ook een drempel zijn wanneer medewerkers niet op de hoogte zijn of niet zijn getraind voor het begeleiden en helpen van mensen met een visuele beperking.⁴⁴ Mensen met een auditieve beperking hebben in musea vaak te maken met de ontoegankelijkheid van geluidsfragmenten via headsets en audiotours door het ontbreken van transcripten en ontoegankelijkheid van video door het ontbreken van ondertiteling. Ook kunnen tekstuele toelichtingen ontoegankelijk zijn door woordkeuze en onvoldoende toelichting van concepten. Dit kan gelden voor mensen met een verstandelijke beperking, maar ook voor mensen met een

⁴³ College voor de Rechten van de Mens (2019).; Argyropoulos, V. & Kanari, C. (2015).

⁴⁴ Argyropoulos, V. et al. (2015).

auditieve beperking voor wie gesproken taal niet hun eerste taal is. Gidsen en aankondigingen via omroepinstallaties zijn vaak niet of onvoldoende verstaanbaar.⁴⁵

Bij een bezoek aan bioscopen en theaters wordt de toegankelijkheid van het aanbod voor mensen met een auditieve beperking vaak beperkt door het gebrek aan of slecht werkende voorzieningen voor doven en slechthorenden (zoals ondertiteling en ringleiding⁴⁶). Voor mensen met een visuele beperking is er een app voor in de bioscoop, de Earcatch app. Deze app maakt film toegankelijk voor mensen met een visuele beperking. De inventarisatie heeft weinig opgeleverd over voorzieningen voor mensen met een visuele beperking in het theater. Voor mensen die vanwege hun beperking gebruikmaken van voorzieningen, zoals een begeleider, rolstoelplaats of gebarentolk, geldt bovendien dat de plaatsing een sociale drempel oplevert in bioscopen en theaters, maar ook bij optredens en festivals. Mensen met een beperking krijgen vaak, vanuit praktische overwegingen, een plaats aan de zijkant met minder goed zicht. Dit heeft een negatief effect op de beleving en het gevoel van inclusie en gelijkheid.⁴⁷

Een interessante bevinding over belemmeringen, betreft de toegankelijkheid van filmfestivals voor blinden en live muziek voor doven.⁴⁸ Voorzieningen zijn in deze situaties bijna nooit aanwezig omdat de mensen met respectievelijk een visuele en auditieve

⁴⁵ Feenstra, N. (2019); Persoonlijke communicatie ervaringsdeskundige.

⁴⁶ Een ringleiding zorgt ervoor dat slechthorenden met hun hoortoestel het geluid van de sprekers of muziek in een theater, schouwburg of concertzaal kunnen horen zonder dat zij last hebben van storende omgevingsgeluiden.

⁴⁷ College voor de Rechten van de Mens (2019).; Persoonlijke communicatie ervaringsdeskundige.

⁴⁸ Pedersen, I. & Aspevig, K. (2014). Swept to the sidelines and forgotten. *Canadian Journal of Disability Studies*.

bepierking buiten beschouwing zijn gelaten, terwijl er vanuit de groepen mensen met deze beperking wel interesse voor is.

4.3.2 Behoeften en suggesties voor het vergroten van de toegankelijkheid tijdens het bezoek.

Voor een bezoek aan een museum hebben mensen met een visuele beperking behoefte aan tastbare informatie en tastbaar aanbod, goed leesbare tekstuele informatie en goed bedienbare audiotours en goede gesproken beschrijvingen (audiodescriptie). Denk hierbij aan replica's en modellen. Mensen met een auditieve beperking hebben zowel bij het bezoek aan musea als aan bioscopen en theaters, de behoefte aan goede akoestische voorzieningen (zoals ringleiding), ondertiteling van films en het gebruik van visuele hulpmiddelen zoals tablets. Ook hebben mensen met een auditieve beperking de behoefte dat relevante audio toegankelijk waargenomen kan worden, bijvoorbeeld door een tekstuele beschrijving. Vaak gaat dit ook om audio die niet zichtbaar is in de film. Voorbeelden zijn: [GELUID VAN VOETSTAPPEN] of [GELUID VAN ONWEER] [PIEPEND RAAM] [FLUITENDE VOGELS].

Voor mensen met een auditieve beperking kunnen ook videotours met gebarentaal worden opgezet. Voor bijeenkomsten en lezingen is het aanbevolen een gebaren- of schrijftolk in te zetten.

Een algemene aanbeveling voor het wegnemen van belemmeringen voor mensen met een beperking tijdens het bezoek aan een culturele instelling is training en bewustwording bij medewerkers. Het is voor bezoekers van groot belang dat medewerkers op de hoogte zijn van voorzieningen en op gepaste manier omgaan met mensen met een beperking. Zo is het voor

mensen met een auditieve beperking van belang dat gidsen en medewerkers hen aankijken wanneer zij praten.⁴⁹

4.3.3 De toegankelijkheid van culturele instellingen voor artiesten.

Over de toegankelijkheid van culturele instellingen voor artiesten hebben wij in de inventarisatie van literatuur niet veel gevonden. Het is wel een onderwerp dat speelt. Dit blijkt uit het recent opgerichte 'Arts & Disability Cluster' binnen het samenwerkingsproject 'Europe Beyond Access' van de Europese Unie. In dit Arts & Disability Cluster wordt voorgesteld om budget beschikbaar te stellen om belemmeringen voor gelijke participatie als artiest weg te nemen.⁵⁰ Dat dit nu niet altijd het geval is blijkt uit de agenda die het cluster heeft opgesteld.

Het artikel 'Making Stages Accessible' laat zien dat gelijke toegang voor artiesten met een beperking niet vanzelfsprekend is. In het artikel wordt het voorbeeld van een toegankelijk podium uitgewerkt. In dat voorbeeld is het podium toegankelijk, maar het theater zelf zit vol hindernissen: de repetitieruimte is verzonken en de hal heeft een afstap die genomen moet worden om bij de lift te kunnen komen. Alles moet daarom toegankelijk gemaakt worden met hellingen. Die hellingen vormen juist ook een uitdaging voor mensen met een beperking. De conclusie en aanbeveling die hieruit volgt is dan ook dat wanneer je een ruimte toegankelijk maakt, het hele gebouw toegankelijk moet worden. Om daar te komen dienen culturele instellingen samen te werken

⁴⁹ Vink, K. (2019); Argyropoulos, V. & Kanari, C (2015); persoonlijke communicatie.

⁵⁰ Panagiotara, B. et al. (2019). *Disabled artists in the mainstream: a new cultural agenda for Europe*.

met artiesten met een beperking en te kijken hoe de ruimtes voor hen toegankelijk gemaakt kunnen worden.⁵¹

4.4 Na het bezoek: belemmeringen voor mensen met een beperking aan het einde van een bezoek aan een culturele instelling.

4.4.1 Belangrijkste bevindingen uit de literatuur over belemmeringen bij afsluiting van een bezoek en thuiskomst.

Over belemmeringen voor mensen met een beperking bij de afsluiting van het bezoek aan een culturele instelling en na thuiskomst, hebben wij weinig specifieke informatie gevonden. Toch is dit een belangrijk onderdeel van het bezoek aan een culturele instelling. Tussen de regels door lezen wij in de beschikbare literatuur ook wel mogelijke belemmeringen. Dan gaat het bijvoorbeeld over het bezoek aan een museumwinkel of de mogelijkheid om thuis te komen na afloop van toegankelijk georganiseerde programma's. Ook is het de vraag of mensen na een bezoek hun ervaring goed kunnen delen of feedback kunnen geven.

4.4.2 Behoeften en suggesties voor het wegnemen van belemmeringen bij afsluiting van een bezoek en thuiskomst.

Wij hebben geen informatie gevonden over behoeften en suggesties voor het wegnemen van belemmeringen bij afsluiting van een bezoek en thuiskomst.

⁵¹ Watson, D. (2016). Making stages accessible. *CDN Times*, 8(2). Online via: <https://spiderwebshow.ca/making-stages-accessible/>

4.5 Het vergroten van toegankelijkheid op organisatieniveau van culturele instellingen.

Wanneer het gaat om toegankelijkheid van een culturele instelling voor bezoek of beoefening, hebben niet alleen mensen met beperkingen te maken met belemmeringen. Ook culturele instellingen hebben met uitdagingen te maken als het gaat om toegankelijkheid. In deze paragraaf gaan we in op deze uitdagingen en de aanbevelingen en suggesties om de toegankelijkheid te vergroten.

4.5.1 Belangrijkste bevindingen uit de literatuur over belemmeringen ervaren door culturele instellingen.

In de opdracht en het verlangen om inclusief en toegankelijk te zijn, ervaren instellingen op beleidsniveau en in de uitvoering en vormgeving ook belemmeringen. Deze zijn in de eerste instantie samen te vatten in kosten en kennis. In grote lijnen zijn er vier punten die culturele instellingen kunnen belemmeren in het vergroten van hun toegankelijkheid. Deze vatten we hier kort samen:

1. De kosten van aanpassingen en van voorzieningen. Zo kunnen fysieke aanpassingen aan een locatie of de inzet van technische hulpmiddelen hoge kosten met zich meebrengen, bijvoorbeeld bij monumenten.⁵² Omdat veel culturele instellingen in Nederland te maken hebben met beperkte budgetten, vermoeden wij dat dit punt ook bij andere type culturele instellingen speelt.
2. Het gebrek aan kennis van wet- en regelgeving en van effectieve implementatie. Deze kennis van wet- en

⁵² Georgieva, D. (2016). Rethinking accessibility to cultural heritage: sensing archaeology. *Modern Conservation*, 2016(4), pp. 91-105; Muscara, M. & Sani, C. (2019).

regelgeving en van wat nodig is voor een goede vertaling naar de praktijk ontbreekt vaak.⁵³

3. Ervaren spanning tussen de invulling van de functie van de instelling en de opdracht om toegankelijk te zijn. Culturele instellingen kunnen een zekere wrijving ervaren tussen hun opdracht om te tonen, bewaren en presenteren en de opdracht en doelstelling om dit voor iedereen op een gelijke en toegankelijke wijze te doen. Dit blijkt soms heel letterlijk bij herinneringsplaatsen en archeologie, omdat van deze plekken vaak wordt aangenomen dat ze niet zomaar kunnen worden aangepast.
4. Tegenstrijdigheid in behoeften van mensen met een beperking. Denk bijvoorbeeld aan goed licht en duidelijk geluid. Voor sommige mensen is gedempt licht wenselijk, terwijl anderen beter geholpen zijn met helder licht.

Belemmeringen van culturele instellingen om hun toegankelijkheid te vergroten verschillen per instellingen. Dit geldt ook voor de mogelijkheden. De suggesties en aanbevelingen die we in de volgende twee paragrafen bespreken richten zich dan ook op het creëren van de juiste omgeving om op kleine of grote schaal actie te kunnen ondernemen.

4.5.2 Toegankelijkheid bevorderen door kennis en betrokkenheid op organisatieniveau te vergroten.

Om een toegankelijke instelling te worden is actieve betrokkenheid van alle medewerkers nodig. Dit zorgt voor draagkracht en daadkracht in de uitvoering.⁵⁴ Er zijn verschillende

⁵³ Vink, K. (2019).

⁵⁴ Feenstra, N. (2019); Braden, C. (2016).

mogelijkheden om hier invulling aan te geven. Hier volgt een opsomming van suggesties en aanbevelingen⁵⁵:

1. Ken het VN-verdrag, de Nederlandse regelgeving en de correcte invulling van toegankelijkheidsvoorzieningen.
2. Train medewerkers op alle niveaus in de organisatie, van baliemedewerkers en beveiligers tot administratie en directie.
3. Werk samen met belangenverenigingen, maatschappelijke organisaties en ervaringsdeskundigen.
4. Maak beleid inclusief. Neem toegankelijke programma's als integraal onderdeel op in beleid en beperk het niet tot eenmalige evenementen.
5. Maak toegankelijke voorzieningen een integraal onderdeel van de praktijk en niet als bijkomstigheid.
6. Ga bij verbouwingen en de opzet van tentoonstellingen en evenementen uit van een universeel ontwerp. Dit houdt in dat locaties functioneel zijn, met goede toegang en dat bij alle onderdelen is nagedacht over alle aspecten van toegankelijkheid voor een zo breed mogelijk publiek in termen van mogelijkheden en beperkingen. Betrek hierin ook ervaringsdeskundigen.

4.5.3 Toegankelijkheid bevorderen door kennis van de doelgroep en nauwe samenwerking.

Het tweede kernpunt om toegankelijkheid vanuit organisatieniveau te vergroten is zorgen dat je de doelgroep kent en een goede samenwerking met hen opbouwt.⁵⁶ Dit kan op verschillende manieren worden vormgegeven. Hieronder volgt een korte opsomming van mogelijkheden⁵⁷:

⁵⁵ Vink, K. (2018); Argyropoulos, V. & Kanari, C. (2015); Sanchez-Guerrero, A. R. (2018). *Collaborative artistic practices for cultural accessibility.*; Starr, R.E (2016).

⁵⁶ Feenstra, N. (2019).

⁵⁷ Argyropoulos, V. et al. (2015); Sanchez-Guerrero, A. R. (2016); Starr, R. E. (2016).

-
1. Analyseer de bezoekerservaring van mensen met een beperking om kennis over de toegankelijkheid van je instelling te vergroten en te ontdekken waardoor de ervaring van mensen met een beperking wordt beïnvloed.
 2. Onderzoek de behoeften, interesses en verwachtingen van mensen met een beperking.
 3. Creëer een loyaal publiek onder mensen met een beperking en ga relaties aan met belangenverenigingen en maatschappelijke organisaties, zodat de doelgroep regelmatig aanwezig is.
 4. Promoot speciale projecten gebaseerd op samenwerking, zodat nieuwe manieren van werken kunnen ontstaan op basis van dialoog, oefening en cocreatie.

Om belemmeringen voor de beoefening van kunst weg te nemen is de aanbeveling om meer bewustwording te creëren over de doelgroep bij culturele aanbieders en contact te leggen tussen de culturele aanbieders en de doelgroep. Deze aanbeveling is specifiek gedaan voor kinderen en jongeren met een chronische aandoening, maar kan breder getrokken worden.⁵⁸ Daarnaast kan inclusie en toegankelijkheid in de beoefening van kunst worden bevorderd door specifieke programma's gericht op mensen met een beperking open te stellen voor een divers en breed publiek.⁵⁹

4.6 Belangrijkste bevindingen over belemmeringen en behoeften.

Toegankelijkheid omvat de reis van een bezoeker of beoefenaar van de oriëntatie op het bezoek vanuit huis tot en met de herinnering aan het bezoek na thuiskomst. Het voldoen aan regelgeving volstaat niet om toegankelijk te zijn. Mogelijke belemmeringen bevinden zich over de hele breedte van de bezoekersreis, van begin tot eind en van sociale tot fysieke tot

⁵⁸ LKCA (2019).

⁵⁹ Sanchez-Guerrero, A. R. (2016).

inhoudelijke toegankelijkheid. Tegen welke belemmeringen bezoekers met een beperking aanlopen is afhankelijk van het type beperking, het type instelling en de locatie.

Culturele instellingen die inzetten op het vergroten van hun toegankelijkheid voor mensen met een beperking doen er goed aan toegankelijkheid en inclusie een uitgangspunt te maken in beleid en uitvoering van de organisatie. Hierbij hoort ook het aangaan van goede samenwerkingen met (lokale) belangenverenigingen, maatschappelijke organisaties en ervaringsdeskundigen. De aanbeveling die in de literatuur het meest naar voren komt is dat het nemen van beslissingen over toegankelijkheid het best in samenwerking met bezoekers met een beperking kan worden gedaan. Dit is ook conform het VN-verdrag handicap, waarmee landen onderschrijven dat 'personen met een handicap in de gelegenheid moeten worden gesteld actief betrokken te zijn bij de besluitvormingsprocessen over beleid en programma's, met inbegrip van degenen die hen direct betreffen'⁶⁰.

In de handreikingen is er vooral veel aandacht voor fysieke beperkingen. In de literatuur die wij hebben doorgenomen is de meeste aandacht voor mensen met een visuele of auditieve beperking. Over belemmeringen die mensen met een psychische of verstandelijke beperking ervaren, hebben wij minder informatie kunnen vinden. De meeste informatie die in dit hoofdstuk is beschreven komt uit onderzoek naar de toegankelijkheid van musea en herinneringsplaatsen. Over theaters, bioscopen en festivals hebben wij aanzienlijk minder gevonden. Ook informatie over ervaren belemmeringen voor het bezoek aan culturele centra of lidmaatschap van verenigingen is beperkt. Dit hoofdstuk vormt

⁶⁰ Verenigde Naties (2006). *Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap*. New York.

dan ook geen compleet overzicht van de belemmeringen die mensen met een beperking ervaren als bezoeker of beoefenaar van cultuur.

In bijlage B staat een tabel waarin aangegeven is in welke documenten informatie te vinden is over een bepaald type beperking, toegankelijkheid of type instelling.

5 Voorbeelden van wat wel werkt.

In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op onderzoeksvraag 3: Wat zijn de goede voorbeelden uit de praktijk op het gebied van toegankelijkheid van culturele instellingen voor mensen met een beperking? Om deze vraag te beantwoorden is het hoofdstuk opgedeeld in twee delen. In het eerste deel gaan we in op de aanpak van het Van Abbemuseum. Dit is paragraaf 5.1. Wij hebben het Van Abbemuseum gekozen als goed voorbeeld omdat het in de aanpak voor het vergroten van de toegankelijkheid, aandacht heeft voor de verschillende fasen van de bezoekersreis. Ook is er een ontwikkeling richting een inclusieve programmering op basis van universeel ontwerp. Deze trend zien wij ook in de internationale literatuur. In het tweede deel noemen wij een aantal andere goede voorbeelden en de kernpunten van de aanpak van deze instellingen. Dit is paragraaf 5.2.

5.1 Het goede voorbeeld van het Van Abbemuseum in Eindhoven.

Het programma 'Onbeperkt van Abbe' van het Van Abbemuseum in Eindhoven is een goed voorbeeld van het vormgeven van toegankelijkheid. Het museum heeft met de lancering van het project 'Special Guests' in 2014 bewust ingezet op het verbeteren van de toegankelijkheid. In het huidige beleid wordt de stap gezet richting een inclusief museum. Dit is een museum waarin de programmering voor iedereen toegankelijk is en speciale programmering niet meer nodig is. Sinds de lancering van het project 'Special Guests' is het museum zich continu blijven richten op doorontwikkeling en verbetering van de toegankelijkheid.

We hebben het Van Abbemuseum als voorbeeld gekozen om verschillende redenen. Hieronder gaan we achtereenvolgens in op

de sterke punten voor de oriëntatiefase van een bezoek en de sterke punten voor het bezoek zelf. Als afsluiting gaan we kort in op de maatregelen die aan de organisatiekant van het Van Abbemuseum zijn genomen om de toegankelijkheid te vergroten. Het is goed om bij het lezen in gedachten te houden dat we hebben gekeken naar hoe de aanpak op papier aansluit bij onze bevindingen uit de documentenstudie. We kunnen op basis hiervan geen uitspraken doen over het effect van de aanpak en of het daadwerkelijk werkt.

5.1.1 Voorzieningen die de toegankelijkheid vergroten voor bezoekers in de oriëntatiefase van het bezoek.

Het Van Abbemuseum heeft veel informatie op de website staan over de toegankelijkheid en aanwezige voorzieningen. Over de toegankelijkheid van deze informatie is ook nagedacht. Zo kan met tab door de website genavigeerd worden en heeft de website een voorleesfunctie. Ook wordt op elke pagina duidelijk aangegeven hoe men per mail of telefoon contact kan opnemen voor meer informatie. Wanneer er sprake is van extra kosten voor speciale programma's wordt dit ook aangegeven. Een begeleider mag gratis mee naar binnen.

In de oriëntatiefase van een bezoek aan het Van Abbemuseum is aandacht voor verschillende vormen van toegankelijkheid. Wij zien aandacht voor informatieve, digitale en financiële toegankelijkheid. Hierbij is nagedacht over de verschillende behoeften van mensen met verschillende typen beperkingen. Het is bij ons op dit moment niet bekend of de inrichting van de website en de inhoud is opgesteld in samenwerking met ervaringsdeskundigen of is getest op bruikbaarheid.

5.1.2 Voorzieningen die de toegankelijkheid van het bezoek aan het museum vergroten.

Over de binnenkomst en het ontvangst bij het museum is niet veel informatie te vinden. Er staat op de website alleen aangegeven dat het museum goed toegankelijk is met rolstoelen en dat er vier invalidenparkeerplaatsen zijn. Over het bezoek van het museum en de toegankelijkheid van de collectie is wel meer geschreven. Zo heeft het museum de volgende maatregelen genomen:

- a. Voor mensen met een visuele beperking zijn er interactieve multi-zintuigelijke rondleidingen. Er zijn kunstwerken die mogen worden aangeraakt en voelreplica's. Ook wordt gebruik gemaakt van geur, smaak, muziek en literatuur. Hiernaast is er voor slechthorenden ringleiding aanwezig en is het museum samen met de blinde ontwerper Simon Dogger bezig de indoor navigatie app TIK-TIK verder te ontsluiten voor iedereen;
- b. Voor mensen met een auditieve beperking zijn er rondleidingen door een tentoonstelling in het museum in de Nederlandse gebarentaal. Deze worden gegeven door dove rondleiders;
- c. Voor mensen met dementie en Alzheimer en hun mantelzorgers zijn er interactieve rondleidingen onder de titel 'Onvergetelijk Van Abbe';
- d. Onder de titel 'Sprakmakend Van Abbe' biedt het museum interactieve rondleidingen aan mensen met afasie als gevolg van hersenletsel. Deze rondleidingen zijn in samenwerking met de doelgroep en ervaringsdeskundige ontwikkeld;
- e. In samenwerking met de stichting 'onbeperkt genieten' worden prikkelarme museumbezoeken georganiseerd voor mensen met bijvoorbeeld autisme, een chronische ziekte of hooggevoeligheid. Hierin wordt tegemoet gekomen aan specifieke wensen van de diverse groep bezoekers die hier behoefte aan hebben;

-
- f. Mensen die niet fysiek het museum kunnen bezoeken, krijgen een visuele rondleiding via een robot met camera;
 - g. Er is een app ontwikkeld voor patiënten en ziekenhuisbezoekers om kennis te maken met de collectie. Hierin wordt door het museum samengewerkt met het Radboudumc.

In de maatregelen en de voorzieningen van het Van Abbemuseum om de toegankelijkheid te vergroten is niet alleen aandacht voor de fysieke toegankelijkheid. Er wordt ook nagedacht over het vormgeven van het museumaanbod op een manier waarop dit voor zoveel mogelijk mensen toegankelijk is. Op basis van de informatie op de website is het echter niet duidelijk in hoeverre mensen met een beperking zelfstandig het museum kunnen bezoeken en het museumaanbod kunnen ervaren. Uit het beleidsplan blijkt wel dat hier voor de toekomst aandacht voor is. Hieronder stippen we dit kort aan.

5.1.3 De organisatie van toegankelijkheid door het Van Abbemuseum.

Het Van Abbemuseum heeft in het beleidsplan voor de periode 2018-2020 duidelijk het doel vastgelegd een inclusief museum te worden met inclusieve programmering. Om dit te realiseren werkt het museum met maatschappelijke partijen en ervaringsdeskundigen om samen vorm te geven aan de toegankelijkheid van het museum. Wanneer wij deze aanpak leggen naast de aanbevelingen die volgen uit het literatuuronderzoek, zien we dat er structureel wordt ingezet op het samenwerken met de doelgroep en dat er rekening wordt gehouden met het feit dat dit geen uniforme groep is. Het Van Abbemuseum laat zien dat deze insteek en de nadruk op samenwerking werkt. Het maakt het mogelijk om van toegankelijkheid een continu proces te maken waarin stap voor stap wordt toegewerkt naar een inclusieve, toegankelijke culturele instelling.

5.2 Een lijst van goede voorbeelden.

In deze paragraaf volgt een korte lijst van goede voorbeelden. In de praktijk is deze lijst veel langer en zijn er veel instellingen die wel iets doen om de toegankelijkheid voor mensen met een beperking te vergroten. Wij hebben er een aantal uitgekozen waar ook duidelijk kan worden aangegeven wat de instelling doet om de toegankelijkheid te vergroten. We gaan in op musea, erfgoed en podiumkunsten. Dit wil niet zeggen dat er geen goede voorbeelden zijn van andere type instellingen. Als afsluiting noemen we twee ondersteunende organisaties die culturele instellingen helpen bij het vergroten van hun toegankelijkheid.

5.2.1 Goede voorbeelden bij Musea.

Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België.

Deze instelling heeft specifieke programma's in verschillende musea onder de naam 'Museum op maat'. Deze programma's zijn er voor blinden en slechtzienden, doven en slechthorenden, mensen met een mentale of een fysieke beperking. Goede punten uit de aanpak zijn:

- a. Partnerschap met verenigingen;
- b. Voor bezoekprojecten worden pilots gedaan met mensen uit de doelgroep;
- c. Training van museumpersoneel;
- d. Aandacht voor beleving, dialoog en ontmoeting.

Van Gogh Museum.

Dit museum heeft een speciaal programma voor mensen met een visuele beperking en hun familie en vrienden onder de naam 'Van Gogh op gevoel'. Goede punten van de aanpak zijn:

- a. Gebruik van modellen en voorwerpen die aangeraakt mogen worden;
- b. Gebruik van geur en geluid;
- c. Interactieve rondleiding en workshop;
- d. Getraind personeel.

Tropenmuseum in Amsterdam.

Het Tropenmuseum heeft voorzieningen en programma's voor mensen met verschillende typen beperkingen:

- a. De aanwezigheid van parkeerplaatsen voor mindervaliden wordt aangegeven;
- b. Het museum is goed toegankelijk voor rolstoelgebruikers, er zijn geen drempels en er is een lift;
- c. Op de website is aangegeven dat het museum niet toegankelijk is voor scootmobielen;
- d. Begeleiders krijgen gratis entree;
- e. Assistentiehonden en blindengeleidehonden zijn toegestaan. Dit staat ook op de website aangegeven;
- f. Er is een speciaal programma voor blinden en slechtzienden en hun familie en begeleiders;
- g. Er zijn speciale programma's voor doven en slechthorenden in Nederlandse gebarentaal en International Sign.

5.2.2 Goed voorbeeld bij Erfgoed.

Tweede Kamer in Den Haag.

Stichting Geluid in Zicht geeft rondleidingen door de Tweede Kamer voor mensen met een visuele beperking. Goede punten van de aanpak in deze rondleiding zijn:

- a. Het gebruik van maquettes van het Binnenhof en de plenaire zaal;
- b. Het gebruik van audio;
- c. Een getrainde gids die actief uitleg geeft;
- d. Voorwerpen mogen worden aangerakt.

5.2.3 Goede voorbeelden bij podiumkunsten.

Landkaart inclusieve podiumkunsten.

Het LKCA houdt een overzicht bij van goede voorbeelden van inclusieve podiumkunsten. Op een landkaart houden zij bij waar en hoe mensen met een beperking kunnen meedoen aan kunstlessen of andere culturele activiteiten.⁶¹

Kiem Theater en Misiconi.

Kiem Theater is een goed voorbeeld van toegankelijk theater maken voor mensen met een verstandelijke beperking. De methodiek wordt in een boek behandeld en is niet openbaar toegankelijk.⁶² Hetzelfde geldt voor de aanpak van Misiconi, een inclusief dansgezelschap.⁶³ Voor beide aanpakken is het op basis van de voor ons beschikbare informatie lastig aan te geven wat de werkende factoren zijn. Op basis van de beschikbare informatie is

⁶¹ Marinelli, C & Herschoe, L. (2019). *Landkaart Inclusieve podiumkunsten*. LKCA.

⁶² Zie <https://kiemtheater.com/>.

⁶³ Zie <https://misiconidance.nl/>.

wel duidelijk dat de aanpakken in het veld als goede voorbeelden worden gezien.

5.2.4 Ondersteunende organisaties.

STUDIO i.

STUDIO i is een initiatief van het Stedelijk Museum Amsterdam en het Van Abbemuseum in Eindhoven. De organisatie wil een duurzame impuls geven aan de toegankelijkheid en inclusie in het culturele veld. Culturele instellingen kunnen voor inspiratie, kennis en advies voor het vergroten van toegankelijkheid terecht bij STUDIO i.⁶⁴

Wat Telt!

Wat Telt! is een organisatie die zich inzet voor de verbinding tussen organisaties en mensen met een auditieve beperking. De organisatie zet zich in voor een toegankelijke en inclusieve samenleving. Samen met Foam biedt Wat Telt! structureel in 16 musea programma's aan in de Nederlandse Gebarentaal. De organisatie gaat uit van het standpunt dat toegankelijkheid tot stand komt van twee kanten, namelijk uit een samenwerking van de instelling en van de doelgroep.⁶⁵ Een ander voorbeeld van een culturele instelling die dit goed doet is Festival Boulevard.

⁶⁴ Zie <https://studio-inclusie.nl/>.

⁶⁵ Zie <https://www.wattelt.org/>.

6 Samenvatting.

In dit hoofdstuk geven we een beschrijving van de rode draden en de gaten in de kennis en informatie die we zien over de toegankelijkheid van culturele instellingen voor mensen met een beperking.

6.1 Ontbrekende kennis, behoeften en rode draden in belemmeringen en goede voorbeelden uit de praktijk voor de toegang van culturele instellingen voor mensen met een beperking.

Op basis van de documentstudie is duidelijk geworden waar veel en weinig kennis over is omtrent de toegankelijkheid van culturele instellingen voor mensen met een beperking. In paragraaf 6.1.1 bespreken we de gebieden waar kennis ontbreekt en welke behoeften er zijn. Daarnaast zien we op basis van de bestudering van documenten een aantal rode draden in de grootste belemmeringen en goede voorbeelden uit de praktijk die mensen met een beperking ervaren bij een bezoek of deelname aan cultuur. Deze rode draden bespreken we in paragraaf 6.1.2.

6.1.1 Ontbrekende kennis en behoeften bij de toegang van culturele instellingen voor mensen met een beperking.

We geven in deze paragraaf aan welke informatie, documentatie en handreikingen aanwezig dan wel afwezig zijn over de toegankelijkheid van culturele instellingen voor mensen met een beperking. We vatten dit samen voor de verschillende typen toegankelijkheid, culturele instellingen en beperkingen.

Toegankelijkheid.

- De meeste documentatie is te vinden over de praktische en organisatorische toegankelijkheid van culturele instellingen voor mensen met een beperking.
- De minste documentatie is te vinden over de mentale toegankelijkheid van culturele instellingen voor mensen met een beperking, bijvoorbeeld de drempel voor een nieuw bezoek na een negatieve ervaring.
- In de meeste handreikingen en richtlijnen is aandacht voor de fysieke toegankelijkheid van culturele instellingen voor mensen met een beperking.
- In slechts een beperkt aantal handreikingen en richtlijnen wordt aandacht gegeven aan de financiële toegankelijkheid van culturele instellingen voor mensen met een beperking. Dit is overigens een vorm van toegankelijkheid die ook kan spelen bij mensen zonder een beperking. In geen van de handreikingen die wij hebben gevonden wordt ingegaan op mentale toegankelijkheid.

Culturele instellingen.

- De meeste documentatie, handreikingen en voorbeelden zijn te vinden over de toegankelijkheid van musea.
- De minste documentatie is te vinden over amateurkunst en cultuureducatie. Voor de genoemde disciplines zijn wel handreikingen en richtlijnen beschikbaar.
- Er is weinig documentatie over de toegankelijkheid van culturele instellingen zoals bioscopen en theaters. Er is wel een aantal algemene handreikingen en richtlijnen die goed toepasbaar zijn voor dit type instellingen.

-
- De minste documentatie, handreikingen en richtlijnen zijn te vinden voor culturele instellingen, zoals archieven en galerieën.

Type beperkingen.

- Over het algemeen gaan de documentatie, handreikingen en richtlijnen over de toegankelijkheid van culturele instellingen voor mensen met een beperking vanuit universeel oogpunt. In de meeste documenten is er niet specifiek de focus op een type beperking.
- De documentatie, handreikingen en richtlijnen waar een type beperking centraal staat bij de toegankelijkheid van culturele instellingen richten zich voornamelijk op fysieke en zintuigelijke beperkingen, met in het bijzonder een visuele beperking.
- De minste documentatie, handreikingen en richtlijnen zijn te vinden over de toegankelijkheid van culturele instellingen voor mensen met een verstandelijke beperking.

Overkoepelend aan de indicatoren toegankelijkheid, discipline, culturele instelling en type beperking, zien we een gebrek aan inzicht in de ervaring van de bezoeker en de reden waarom iets wel of niet als een belemmering ervaren wordt. Naast de bestaande richtlijnen en handreikingen die er zijn om culturele instellingen te adviseren over de toegankelijkheid van hun organisatie, ontbreekt het aan het actief betrekken van ervaringsdeskundigen bij het uitvoeren van deze richtlijnen en handreikingen.

6.1.2 De rode draden in de belemmeringen bij de toegang van culturele instellingen voor mensen met een beperking.

Uit de bestudering van documenten komt een aantal rode draden naar voren over de belemmeringen in de toegang van culturele instellingen voor mensen met een beperking. We bespreken per fase van de bezoekersreis de punten die er voor ons uitspringen:

Oriëntatie.

- Mensen met een beperking ervaren vaak belemmeringen tijdens de oriëntatiefase voor een bezoek aan een culturele instelling of een live evenement zoals een concert. De belemmeringen worden met name ervaren doordat informatie over de toegankelijkheid, bereikbaarheid en het boeken van tickets slecht vindbaar, incompleet of niet aanwezig is op bijvoorbeeld de website of bij een boekingsmedewerker, en/of omdat de website zelf niet altijd toegankelijk is. Er is behoefte aan duidelijke informatie en goede communicatie.

Binnenkomst.

- De aankomst en binnenkomst bij een culturele instelling kan met name voor mensen met een zintuigelijke of fysieke beperking verschillende belemmeringen opleveren. Dit wordt bijvoorbeeld veroorzaakt doordat er geen rekening gehouden wordt met de immobiliteit of visuele beperking van bezoekers. Er is behoefte aan een goede ontvangst voor mensen met een beperking de standaard en niet de uitzondering te laten zijn. Dat geldt voor zowel de fysieke omgeving als de ontvangst door medewerkers.

Het bezoek.

- Voor mensen met een zintuigelijke beperking ontbreekt het bij culturele instellingen en evenementen waar het draait om het zintuig waarin zij een beperking hebben vaak aan voorzieningen. Denk hierbij aan live muziek en voorzieningen voor slechthorenden en doven en film en voorzieningen voor slechtzienden of blinden. Een bezoek wordt hierdoor in grote mate belemmert, terwijl uit verschillende documenten blijkt dat hier wel interesse voor is.
- In bioscopen en theaters geldt dat mensen met een auditieve of visuele beperking vaak belemmeringen ervaren. Dit komt door het gebrek aan of slecht werkende voorzieningen voor doven en slechthorenden (zoals ondertiteling en ringleiding). Voor mensen met een visuele beperking is er een app voor in de bioscoop, de Earcatch app. Deze app maakt film toegankelijk voor mensen met een visuele beperking. We hebben weinig gevonden over voorzieningen voor mensen met een visuele beperking in het theater.

Na het bezoek.

- Over belemmeringen voor mensen met een beperking in de afronding van een bezoek en bij thuiskomst is niet veel geschreven. Toch hoort dit ook bij het bezoek, wanneer je het hebt over een reis van oriëntatie tot thuiskomst. Dit is een vraag die nog openstaat. Ervaren mensen met een beperking in deze fase belemmeringen? Denk aan het vastleggen van de herinnering, het bezoek aan de museumwinkel, tastbare herinneringen en wellicht de behoefte om te reflecteren en feedback te geven.

A. Literatuur.

- Adams, J. (2018). *State of Access Report 2018. Ticketing Without Barriers*. Attitude is everything.;
- Alliantie VN-verdrag Handicap (2019). *Schaduwrapportage Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap in Nederland*. Auteur.
- Argyropoulos, V. & Kanari, C. (2015). Re-imagining the museum through “touch”: Reflections of individuals with visual disability on their experience of museum-visiting in Greece. *ALTER, European Journal of Disability Research*, 2015(9), pp 130-143.
- Argyropoulos, V. et al. (2017). Current and future trends in museums regarding visitors with disabilities: the case of visitors with visual impairments. *9th ICEVI European Conference: Empowered by Dialogue*, pp. 32-33.
- Braden, C. (2016). Welcoming All Visitors: Museums, Accessibility, and Visitors with Disabilities. *Working Papers in Museum Studies*, 2016-12. University of Michigan.
- Carrizosa, G. et al. (2019). Cultural Differences in ARCHES: A European Participatory Research Project—Working with Mixed Access Preferences in Different Cultural Heritage Sites. *The International Journal of the Inclusive Museum*, 12(3) pp. 33–50
- Cock, M. et al. (2018). *State of Museum Access 2018*. Vocal Eyes. Code Diversiteit en Inclusie, zie ook www.codedi.nl;
- College voor de Rechten van de Mens (2019). *Toegankelijkheid van goederen en diensten. Jaarlijkse rapportage over de naleving van het VN-verdrag handicap in Nederland*. Auteur
- Enter vzw (2013). *Rapport Toegankelijkheidsscreenings Vlaamse kunsteninstellingen*. Hasselt: Enter vzw.
- Feenstra, N. (2019). *Bezoekersreis of reisorganisatie*. STUDIO i, platform voor inclusieve cultuur.

-
- Georgieva, D. (2016). Rethinking accessibility to cultural heritage: sensing archaeology. *Modern Conservation*, 2016(4), pp. 91-105;
- Kosmas, P., Galanakis, G., Constantinou, V., Drossis, G., Christofi, M., Klironomis, I., Zphiris, P. & M. Antona (2019). Enhancing accessibility in cultural heritage environments: considerations for social computing. *Universal Access in the Information Society* .Online
- LKCA (2019). *Veldverkenning Cultuurparticipatie Chronisch zieke kinderen en jongeren*.
- LKCA (2020). *Agenda inclusieve podiumkunsten 2020-2024*.
- Maat, V. (2010). *De essentie van online toegankelijkheidsinformatie*
- Marinelli, C & Herschoe, L. (2019). *Landkaart Inclusieve podiumkunsten*. LKCA.
- Martins, C. (2012). *Museum audio guides as an accessibility enhancer*.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2017). *Cultuur in Beeld*.
- Panagiotara, B. et al. (2019). *Disabled artists in the mainstream: a new cultural agenda for Europe*.
- Pedersen, I. & Aspevig, K. (2014). Swept to the sidelines and forgotten. *Canadian Journal of Disability Studies*
- Sanchez-Guerrero, A. R. (2018). *Collaborative artistic practices for cultural accessibility*.
- Starr, R.E. (2016). *Accessibility Practices & The Inclusive Museum: Legal Compliance, Professional Standards, and the Social Responsibility of Museums*. Thesis. Rochester Institute of Technology.
- Verenigde Naties (2006). *Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap*. New York. Zie ook online: https://wetten.overheid.nl/BWBV0004045/2016-07-14#Verdrag_2
- Vink, K. (2018). *Het belevingsrapport*. Welkom Toegankelijkheid & Evenementen.

Watson, D. (2016). Making stages accessible. *CDN Times*, 8(2).

Online via: <https://spiderwebshow.ca/making-stages-accessible/>

Wet van 14 april 2016 tot uitvoering van het op 13 december 2006 te New York tot stand gekomen Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap (Trb. 2007, 169) *Staatsblad 2016* (215).

Tabel 2. Opbrengst van inventarisatie van handreikingen en richtlijnen.

Document / studie		Toegankelijkheid								Type instelling						Beperking								
Titel	Richtlijn of handreiking	Fysieke toegankelijkheid	Bereikbaarheid	Informatieve toegankelijkheid	Digitale toegankelijkheid	Mentale toegankelijkheid	Sociale toegankelijkheid	Financiële toegankelijkheid	Praktische (deelname/inhoud) en organisatie	Algemeen	Podium	Galerie / Presentatie-instelling	Boekwinkel / Bibliotheek / Archief	Bioscoop / Filmtheater	Festival / Beurs	Museum / Herinneringsplaats	Cultuurcentrum / vereniging	Overig	Fysiek/lichamelijk	Mentaal/psychisch	Intellectueel/verstandelijk	Zintuigelijk	Anders	Geen specificatie
Code Diversiteit & Inclusie	Handreiking																							
Agenda inclusieve podiumkunsten 2020-2024	Handreiking																							
OngeZIEne Rijkdom	Handreiking																							
Museum Open U	Handreiking																							
Digitale Toolkit – Wat moet je weten	Handreiking																							
Wensen' voor nieuwe gebouwen en voor de woonomgeving	Richtlijn																							
Cultuur zonder drempels'	Handreiking																							
State of Museum Access	Handreiking																							
Musea en mensen met een beperking - Praktische toegankelijkheidsgids	Handreiking																							
Hoe vergroot je de toegankelijkheid van je organisatie en wat kun jij doen	Handreiking																							
Dorpshuis zonder Drempels	Handreiking																							
Creative inclusion in adult education	Handreiking																							
Best Practices Guide	Handreiking																							
Wenkenblad sanitair	Richtlijn																							
wenkenblad balie en loket	Richtlijn																							
Toegankelijkheid en vergunningverlening evenementen en festivals	Handreiking																							

In deze tabellen staat een overzicht van de opbrengst van de inventarisatie. Er wordt niet naar alle onderzoeken, handreikingen en richtlijnen verwezen in het rapport. Ze staan daarom niet in de literatuurlijst.